

LÁNG GUSZTÁV

Líra és büntudat

A lírai fikció egyik fontos eleme a versalany „megalkotása”. Annak a személyiségnek a versbeli jellemzése, aki a költemény szövegében megszólítja az olvasót, vele mintegy dialógusba bocsátkozik. Nevezhetjük ezt a versalany identitásának. Ez az identitás nyilván csak a szövegben, a szöveg tartamára érvényes, a befogadóra gyakorolt hatása azonban túlnőhet a szövegen; ezzel az identitással rendelkező személyiséget tekintjük „a költőnek”. (Ezért nem tartom ma már „elméleti hibának” azt a pongyolaságot, ha valaki azt mondja egy költemény kapcsán, hogy „a költő úgy véli”, „a költő arról vall”, mert a személyiség, a versalany költőként történő elfogadása, szerző és versalany azonosítása egybeváág a költői intencióval.) A magyar költészet történetében a költői szereptudat és a versalany identitása a romantika korában nyert új és teljes dimenziókat. Elméletieskedés helyett nézzünk néhány példát, először a magyar romantika két legismertebb költeményéből, a *Hymnusból* és a *Szózatból*. A költői szerep mindkettőben azonos: a költő a közösség szószólója. (Áldást kérő főpap, illetve a honszeretet hivatott számonkérője.) A *Hymnus* egy fordulat erejéig a versalanyt is megmutatja: „Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben / S elsújtád villámídat / Dörgő fellegedben.” A „bűneink” jelzi, hogy a versalany a közös bűn részese, nem kívülállóként kéri az áldást, hanem feloldozást vár a levezekelt vétkekért.¹ A *Szózat* érdekessége, hogy belőle a büntudat hiányzik, azonban benne van a *büntetettsé*g érzete: „és annyi balszerencse közt, / Oly sok viszály után...”, „Az nem lehet, hogy ész, erő / És oly szent akarat / Hiába sorvadozzanak / Egy átoksúly alatt.” Balszerencse, viszály, átoksúly, megannyi büntetéssel felérő csapás után – és ellenére – kell a hazafiságnak a jövőért küzdenie. A szerephez illő személyiség természetesen patetikus és emelkedett. A költeményekben megszólaló azért jogosult az áldáskérő/számonkérő beszédre, mert identitását az a retorikai helyzet határozza meg, hogy amit másoktól (Istentől, honfitársaitól) kér, az benne már kiteljesedett érzés.

Petőfi költészetében a versalany sokszínű ábrázolásával találkozunk. A fiúi szerepet példája (*Fekete kenyér, Egy estém otthon*); gyengéd szerelmes (*A négy ökrös szekér, Cipruslombok*). Valósággal sztárolja magát, verstémává avatva a magánélet apró, az olvasóval bizalmas kapcsolatot teremtő mozzanatait.

Sokkal visszafogottabb Arany János. Bár Petőfi példája őt is megkísérti, a versalany alakításában szerepe 1849 után válik meghatározóvá. A *lantos* két részből áll: az elsőben a dal (a költészet) csodatevő hatalmáról ír; vadakat és vihart szelídít a lant játéka (orpheuszi szerep), a második rész ennek az erőnek az elvesztését siratja, biblikus for-

¹ Annak a magyar protestantizmusban kialakult hagyománynak az átírata ez, amely szerint a török veszedelem a magyarság közös bűneiért kiszabott isteni büntetés.

dulattal („függ lantja fűzfa gallyán”²). A költemény epikus jellegű, a narráció verstani érdekessége, hogy a „lantos” orpheuszi időszakáról felező tizenkettesben – a „népköltő” kedvelt formájában – olvashatunk, a szerepvesztés történetét pedig niebelungi alexandrinusban; a narrátor forma tekintetében is „elidegenedik” tárgyától. De ez az elbeszélő hamarosan versalanyként jelenik meg a *Letésem a lantot* című költeményben. A korábbi szerep és az alanyiség elválik egymástól; a lant immár „nehéz”, a dalnok megváltozott, alkalmatlan a hajdani szerepre („nem az vagyok, ki voltam egykor”; „Hová lettél, hová levél, / Ó, lelkem ifjúsága.”) Még „magánjellegűbb” lesz a *Homér és Osszián* én-képe a vershelyzet részletezése által (borongós ősz, unalom, magányos olvasgatás, válogatás a könyvek között).

Meg kell még említenem a romantikus szerelmi lírát, melyben ugyancsak az eszményi férfi-tulajdonságokra esik a hangsúly. Vörösmarty *Ábránd* vagy Petőfi *Szeptember végén* című költeménye az örök, a síron túl is tartó szerelem vallomása, a feltétel nélküli hűséget tekintve a szerelmes férfi eszményi jellemvonásának.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a versalany ilyenén eszményítése a korszak (a romantika) által vallott értékelvek szellemében történik. A versalany az értékek hirdetője és képviselője; életéből és magatartásából kizár minden, az értékeknek ellentmondó vágyat és törekvést. Ebben az értelemben azonosíthatjuk ezt az eszményi Ént a szuperegóval, a fölöttes énnel, ha a freudi terminológiával akarunk élni.

Arany után a következő nemzedék költői (például Vajda János és Reviczky Gyula) már nem a szerepvesztés, hanem a szerephiány válságát érezték, ezt kudarcként élték meg, s a kudarc gerjeszti a büntudatot. Az alanyiség erősödése az önvizsgálat fokozódását hozta magával, s ahogy Goethe mondta: „Eliszonyodni nem nehéz / annak, ki jól magába néz.” E téren is Ady Endre az újító: korai – szerepkereső – verseiben kettősség figyelhető meg. A *Lápon* című költeményében (későbbi, végleges címe *Vízió a lápon*) a versalany mint a fény diadalának bajnoka jelenik meg, vagyis egy hagyományos, a felvilágosodás és a romantika korában kialakult közéleti szerepben, de mindig átéli a kísértést, hogy kétes magánboldogságáért feladja, elárulja ezt a szerepet. És ez által a gyűlölt ellenfélhez, a „lápvilághoz” hasonuljon. „Százszorozva duzzad föl bennem / A lép lenyűgözött hatalma...” Még világosabb ez a belátás *Az ősz Kajánban*: „Uram, van egy anyám, szent asszony, / Van egy Lédám: áldott legyen. / Van egy pár álom-villanásom, / Egy-két hívem. S lelkem alatt / Egy nagy mocsár: a fürtelem.” A *Búgnak a tárnák* szimbolikája az ösztön-Én és a fölöttes Én konfliktusában jelöli meg a személyiség összeomlásának okozóját, büntudattal emlékezve meg az „álmok, leányok, bomlott ingerek” kísértéseiről. A Léda-versekben lappangó büntudatról, az istenes versekben megszólaló vezeklő vallomásokról nem is szólva. „Hallom, ahogy szívemben lépked / S az ő bús »Ádám, hol vagy?«-ára / Felelnék hangos szívverések.” (»Ádám, hol vagy?«) „Az Isten van valamiként: / Minden Gondoltnak alján, / Mindig neki harangozunk / S óh jaj, én ott ülök a balján.” (*Az Isten balján*) Ha e büntudat-ihlette költemények előzményeit keressük, egészen Balassi Bálintig visszamehetünk. Egyetlen példa tőle:

² Utalás a *Zsoltárok könyvének 137. zsoltárára*: „A fűzfákra, középette, oda függesztettük hárfáinkat, mert énekszórá nógattak...” (2. és 3. vers)

„Nem tagadom, mert vétkeztem, / Hitemet gyakran megszegtem, / Rút, fertelmes volt életem, / Kiért, ím, lám, megfizettem.” (*Mégis azonról*) A „követők” közül pedig megemlíthetem Babits Mihályt (*Óda a bűnhöz, Vérivó leányok*), valamint József Attilát s az ő büntudat-verseit. És ezzel rátérhetek Pilinszkyre, akinek korai költészetében próbáltam azonosítani ama bizonyos versalanyt, amint szembesül saját büntudatával.

Elsőkül a halállal kapcsolatos költemények érdemelnek figyelmet, melyekben a halálnak mint testi történésnek a megjelenítése szembetűnő. Nem az elmúlás ténye döbent meg a versalanyt, hanem a halál utáni folyamatok zordsága, emberidegensége. „Valamikor, te nyomorult, / még hitted a szerelmet! / Most élősdiék seregét / etetheti a tested. / Kit nem vigasztalt senki se, / most betömi a szádat, / a magányosan zokogót / a tömeges gyalázat. / Elterülve a többiek / földes-agyagos ágyán, / közösködőn és mocskosan, / velőtrázón paráznán / soha se lettél volna több, / mint férgek között féreg?” (*In memoriam N. N.*³) E néhány sor csak ízelítő a versből, mely ebben a formában „búcsúztatja” az ismeretlent (vagy éppen ismerőst?). A test halál utáni sorsa szörnyű büntetésnek hat, szörnyű igazságtalanságnak, amint a zárósorok minősítik: „Szólj, rovarok arája, / ha öröklétre születünk, / mért halunk meg hiába?” (Csak meg kellene: illetlenül hasonlít e befejezés Babits *Esti kérdésének* végsvaihoz: „vagy vedd példának a piciny fűszálat: / miért nő a fű, hogyha majd leszárad? / miért szárad le, hogyha újra nő?”) Nyilvánvaló a lappangó büntudat, hiszen a halál az első bűn büntetése, mint már a *Halotti beszédből* tudjuk, és a kor (a nemzedék) visszatérő kérdése, hogy mi az a bűn, amiért szüntelenül bűnhődni kell? A *büntetetség* büntudatot gerjeszt (csak így viselhető el a „büntetetség” megalázó volta), a büntudat pedig bűnt követel. Pilinszky egyik különös (szerelmes?) versében olvassuk: „Zavartan tesz-vesz a kezem / az üres levegőben. / Te voltál, kit megöltek, és / én lennék, ki megöltem?”⁴ (*Bűn*) Másutt: „Talán mohó idegzetem / falánk bozótja nyelt el? / Lehet, hogy megfojtottalak / a puszta két kezemmel.”⁵ (*Miféle földalatti harc*) Nyilvánvaló a versalany stilizációjának iránya: e súlyos bűnök beismerése nem egyszerű lélektani „fogás” magyarázatot találni a magyarázatlanra, a büntetetségre és a gyöttrő – tárgy és alap nélküli – büntudatra, hanem az önvizsgálat kíméletlenségének vállalását jelzi, akkor is, ha ez az önvizsgáló számára végzetes eredménnyel jár. E tekintetben Pilinszky költészete a kezdetekkor Szabó Lőrinc és József Attila útját követi a költői magatartás és a versalany stilizációjának tekintetében. Jól szemlélteti ezt a következő József Attila-idézet: „Hogy bűnös vagyok, nem vitás. / De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más. / Tán együgyű dolog. /.../ Elmondom. Öltöm. Nem tudom, / kit, talán az apám – / elnéztem, amint vére folyt / egy alvadt éjszakán.” (*A bűn*) Mivel a bűn ismeretlen és megnevezhetetlen, a legsúlyosabbakat kell bevallani, mint az önismeret végső (és végletes) lehetőségeit. Pilinszky *Halak a hálóban* című költeménye magát az életet tekinti állandó és paradox büntetésnek: „Bűnhődünk, de bűnhődésünk / mégse büntetés, / nem válthat ki poklainkból / semmi szenvedés.”⁶ Az ellentmondás érthető: a büntetés

³ PILINSZKY JÁNOS Összegyűjtött versei. Budapest, 1992. Századvég Kiadó, 34.

⁴ I. m., 32.

⁵ I. m., 23.

⁶ I. m., 11.

együttal vezeklés lenne, melyet a bűnös feloldozása követhet. A „pokolból” azonban semmi szenvedés sem válthatja ki az elkárhozottat. (A vers befejezése ugyancsak emlékeztet Dsida Jenő *A sötétség verse* című költeményének utolsó soraira: „Így szívódik az éjszaka / beléd is, fölfelé eredve, / az éjszaka, a sír szaga / minden rostodba és eredbe, / mígnem egy lucskos, barna esten / az olvadásig itat át, hogy édesítsd valamely isten / sötét keserű italát.” Pilinszky verszárzata a következő: „Roppant hálóban hanyódom / s éjfélkor talán / étek leszünk egy hatalmas / halász asztalán.”) Végezetül a büntudat következménye a magány; a büntudat még a megváltásban sem reménykedhet: A korai versekben ezért találkozunk a magyar avantgárdban közkeletű – ha úgy tetszik, apokrif – Jézus-képpel találkozunk: „De ekkor szűk ösvényre érsz, / és hirtelen megállsz, / mögötted hosszú csend van és / némán előtted áll az, / kiért elhagytad mindened, / száműzetésbe mentél, / mert sorsodat ki fejtse meg, / ki az, ha ő se testvér? / Megállsz előtte, meztelen / sebed kitárva, melyet / a messzeségből melleden / nehéz hatalma ejtett. / És vársz, mint fáradt katonák, / hisz nincs már senkid itten. / Ő visszanéz az esten át, / csak néz, és meg sem ismer.” (*Stigma*⁷) Jézus, aki a megváltás ígérete, az ilyen avantgárd átírásokban éppen a megváltásba vetett remény eloszlatója lesz, a mítoszra ellenmítosz felel.

Pilinszky egyik meghatározó olvasmánya Dosztojevszkij regénye, a *Karamazov testvérek* volt. Feltehetően a bűn és a büntudat e műben megjelenő bonyolult viszonya miatt: a gyilkosságért nem az elkövetőt gyötri a büntudat, hanem azokat, akik valamilyen módon – vágyaikban, érzelmileg – egyetértettek a tettel. Életének és költészetének korai szakasza után ebből az olvasmányból indul ki vigasz- és üdvösség-keresése. A büntudat „megnevezhető” bűnökre talál, az évszázad bűneire: háború, fogság, holokauszt. Ezek megítélése során arra a következtetésre jut, hogy nincsenek kicsiny és nagy bűnök; „mert a bűn, egyetlen bűn se magányos, s végtelen, kinyomozhatatlan áttételekkel valamennyien felelősek vagyunk érte. [...] Mert a mi vétünk, hogy bűnökkel hálózunk be a földet, s a bűn roncsoló árnyékait vetítjük a védtelenekre.”⁸ Ugyanez a gondolat jelentkezik a háború végére, a békenapok kezdetére emlékező írásában: „Feküdtem a földön, s a napsütéssel mintha Isten pillantása súlyosodott volna rám. Időtlen volt rajtam ez a fényesség, s én mintha elsötétedtem volna benne. Felelős voltam a háborúért, életem minden egyes bűnével átháríthatatlanul felelős. S akkor, mintha csak az áldozatok ereje érintett volna meg, először éreztem meg igazában a békét is, hogy a fölperzselt földeken át újra hazatalálhatok.”⁹ Így alakul ki a Pilinszky-líra jellegzetes víziója – a világon csak bűnösök vannak és áldozatok, a vezeklés egyetlen adekvát módja az áldozatokkal való azonosulás.

⁷ I. m., 15.

⁸ PILINSZKY JÁNOS: Bűnök és gyerekek. In: PILINSZKY JÁNOS: A mélypont ünnepélye, I. Budapest, é. n., Szépirodalmi Könyvkiadó, 60.

⁹ I. m., 76.